

O serie în care Editura Sf. Nectarie își propune să ofere versiunea românească, însoțită uneori și de textul original, a lucrărilor reprezentative pentru spiritualitatea siriacă și, de asemenea, studii și monografii științifice, care introduc cititorul în universul istoric, teologic și duhovnicesc al creștinismului sirian.

*Centrul de studii filocalice „Sfântul Isaac Sirul“
Facultatea de Teologie Ortodoxă „Ilarion V. Felea“
Universitatea „Aurel Vlaicu“ din Arad*

IȘODENAH DE BASRA

CARTEA CURĂȚIEI

VIEȚILE CITITORILOR DE MĂNĂSTIRI
DIN REGATELE ARABILOR ȘI PERȘILOR
(SEC. IV-IX)

STUDIU INTRODUCȚIV DE
GIOVANNI GOMIERO

TRADUCERE ȘI NOTE DE
PR. OVIDIU IOAN ȘI IEROD. FILOTHEI VÎLCU

SF. NECTARIE

CUPRINS

Prolog	VII
Studiu introductiv	11
Bibliografie	27

IȘODENAH DE BASRA
CARTEA CURĂȚIEI
VIEȚILE CTITORILOR DE MĂNĂSTIRI
DIN REGATELE ARABILOR ȘI PERȘILOR
(SEC. IV-IX)

Anexe

1. Lista sfinților din <i>Cartea Curăției</i>	127
2. Familii duhovnicești în <i>Cartea curăției</i>	131
3. Centre monastice și sfinții pe care i-au dat	135
4. Repere geografice pentru <i>Cartea Curăției</i>	139
5. Indice de nume	143
6. Indice de locuri	149

Așa-numita *Carte a curăției* atribuită lui Ișodenah de Basra: probleme și caracteristici ale unui text enigmatic*

Premisă: o operă problematică

Este discutabil dacă acest text este de fapt opera reală a lui Ișodenah sau dacă este o versiune prescurtată. Construcția frazei care formează titlul (mai ales dacă o comparăm cu clauza finală) nu ne permite să decidem dacă este o „Istorie prescurtată compusă de Ișodenah” sau o „Prescurtare a istoriei compuse de Ișodenah”. Am fi puternic înclinați să adoptăm cel din urmă sens.¹

Recenzia care a supraviețuit sub numele de Cartea curăției nu poate reprezenta mai mult decât un rezumat al lucrării inițiale a lui Ișodenah, mitropolitul de Basra.²

[...] colecția hagiografică a lui Ișodenah din Basra, din secolul al IX-lea, cunoscută sub numele de Cartea curăției, din care deținem un fel de abrégé ulterior.³

* Îi mulțumesc Părintelui Filothei Vilcu pentru că mi-a propus să scriu această contribuție, în cadrul marelui proiect întreprins de Editura Sf. Nectarie de traducere a Părinților sirieni în limba română. Doresc să le mulțumesc în mod special lui Sabino Chialà și Giorgiei Nicosia pentru prețioasele relecturi și corecturile oportune.

¹ Jean-Baptiste CHABOT, *Le Livre de la Chasteté, composé par Jésusdenah, évêque de Baçrah*, extrait des *Mélanges d'archéologie et d'histoire* XVI, Rome, 1896, p. 2.

² André de HALLEUX, „Martyrios-Sahdona. La vie mouvementée d'un 'hérétique' de l'Église nestorienne“, în *OCP* 24 (1958), p. 114.

³ Vittorio BERTI, „Il telaio del sospetto. Una proposta per risolvere l'enigma

În 1896, siriacistul francez Jean-Baptiste Chabot a publicat *Cartea curăţiei* de Işodenah de Basra, un episcop și autor siro-oriental⁴ care a trăit la mijlocul secolului al IX-lea. În introducerea la textul siriac, însoțit de o traducere franceză, Chabot spune că a găsit această lucrare datorită unui manuscris recent (1890), care i-a fost arătat de Samuel Giamil, călugăr și savant caldeean⁵, la Roma; înțelegând importanța acestui text, Chabot a realizat o copie (astăzi ms. Paris, BnF syr. 333, datat în 1896) care a stat la baza ediției sale cu traducere franceză. Textul editat cuprinde 140 de intrări bio-hagiografice despre 140 de călugări și sfinți siro-orientali; forma textului este foarte variată, atât în ceea ce privește structura, cât și detaliile și precizia biografică.

Cu toate acestea, așa cum a remarcat deja Chabot – idee preluată ulterior de către de Halleux și Berti –, textul editat ar trebui considerat mai degrabă o formă prescurtată a lucrării lui Işodenah din Basra; într-adevăr, titlul *Cartea curăţiei*, ales de Chabot, nu apare în niciun manuscris, după cum subliniază Paul Bedjan în a doua ediție a textului siriac. Bedjan schimbă titlul, adoptând forma cea mai corectă, întâlnită în întreaga tradiție manuscrisă: *Cartea ctitorilor de mănăstiri din regatele perșilor și arabilor*⁶. Din păcate, corecția lui Bedjan, care

nici măcar nu îl menționează pe Işodenah ca autor, nu a fost preluată de mediul academic (cel puțin până la Muriel Debié în 2015).⁷

Identificarea autorului și, prin urmare, a titlului a fost propusă de Chabot pe baza informațiilor din celebrul *Catalog al autorilor* compus între secolele al XIII-lea și al XIV-lea de Abdišo de Nisibe (†1318). În acest text citim, cu privire la Işodenah, că a compus *Cartea curăţiei*, care reunește istorisirile despre toți sfinții și întemeietorii.⁸ Dacă punem în paralel aceste informații cu textul editat de Chabot și Bedjan, devine evident de ce Chabot a ales acest titlu. Este într-adevăr posibil ca lucrarea *Cartea ctitorilor de mănăstiri din regatele perșilor și arabilor* să fie o formă prescurtată a *Cărții curăţiei*, care, din păcate, nu a ajuns la noi. Ca formă prescurtată, ea nu poate fi nici datată în mod arbitrar în secolul al IX-lea, nici atribuită autorului însuși.

Cea mai timpurie atestare a ceea ce pare a fi *Cartea ctitorilor* provine din *Actele* portugheze ale *Sinodului de la Diamper* (1599), care fac referire la distrugerea unei serii de lucrări de origine siro-orientală utilizate de comunitățile de creștini care trăiau în sudul Indiei. Textul portughez (Sesiunea a treia, Decretul XIV) este de asemenea accesibil datorită transcrierii realizate de Chabot:

Late Antique History and Religion 12, Peeters, Leuven, 2015, pp. 621-623) și transmis de toate manuscrisele, ar fi: „Scurte însemnări despre toți acei Părinți care au întemeiat mănăstiri în regatul perșilor și al arabilor, despre cei care au scris cărți cu privire la viața monahală și despre acei sfinți mitropoliți și episcopi care au construit școli, au scris despre viața monahală și au întemeiat mănăstiri în regiunile orientale; și, de asemenea, despre unii laici și femei virtuozose care au întemeiat mănăstiri și schituri“ [Am ales să reținem totuși acest titlu în traducerea românească, așa cum o vor face și editorii textului critic, datorită faptului că s-a impus și este citat ca atare în circuitul academic internațional. Am adăugat însă un subtitlu care să indice conținutul real al cărții – n. trad.]

⁷ *Ibidem*, pp. 621-623.

⁸ Joseph HABBİ, Abdišo' Sob. († 1318), *Catalogus Auctorum* (Baghdad: Maṭba'at al-Mağma' al-'Ilmī al-'Irāqī), cap. 135, p. 107 (text sir.), pp. 210-211 (trad. ar.).

dell'identità di Giovanni di Apamea“, în *Rivista di Storia del Cristianesimo* 20 (1/2023), p. 133.

⁴ Siro-oriental înseamnă aparținând Bisericii Răsăritului (sau Bisericii Persiei, numită pe nedrept Nestoriană), care astăzi este numită Biserica Asiriană a Răsăritului.

⁵ Chaldean înseamnă apartenența la Biserica Catolică Chaldeană, care s-a separat de Biserica Răsăriteană în secolul al XVI-lea și s-a unit cu Roma. În acest sens, a se vedea Joseph HABBİ, „Signification de l'union chaldéenne de Mar Sulaqa avec Rome en 1553“, în *L'Orient Syrien* 11, pp. 99–132, 199–230 și Joseph Habbı, „L'unification de la hiérarchie chaldéenne dans la première moitié du XIXe siècle“, în *Parole de l'Orient* 2, pp. 121–143, 305–327.

⁶ Titlul extins, redat deja în această formă de M. DEBIÉ („L'écriture de l'histoire en syriaque: transmissions interculturelles et constructions identitaires entre Hellénisme et Islam. Avec des répertoires des textes historiographiques en annexe“,

„Cartea alcătuită sub forma unui *Flos Sanctorum*⁹ care conține multe vieți ale ereticilor nestorienii, pe care îi numește sfinți, precum și cartea menționată, împreună cu toate viețile care sunt scrise separat.¹⁰ Următoarea listă de nume de sfinți prezintă asemănări clare cu *Cartea ctitorilor*, dar nu se poate spune că este același text. *Flos Sanctorum* condamnat la Diamper conține 110 nume (cu 30 mai puține decât *Cartea ctitorilor*), iar printre numeroasele nume care lipsesc se remarcă figuri importante precum Awgin [1]¹¹, Grigore din Cipru [12], Pethion Martirul [13], Babai din Nisibe [17], Sabrișo din Beth Qoqa și ucenicii săi [60-66], Ioan din Dailam [117] și Ioan de Dalyatha [127]. O altă diferență decisivă a *Listei de la Diamper* este structura și ordinea intrărilor, care este radical diferită în comparație cu *Cartea ctitorilor*. Având în vedere problemele de conținut și de ordine, se poate concluziona că *Lista de la Diamper* ne oferă, probabil, o versiune prescurtată a *Cărții curăției*, o posibilă versiune alternativă care a circulat în India și, prin urmare, diferă de cea răspândită în Orientul Mijlociu.

⁹ Culegere de vieți ale sfinților sau sinaxar (n. tr.).

¹⁰ *Synodo diocesano da igreia e bispado de angamale dos antigos christãos de sam Thome das serras do Malauar das partes da India Oriental*, Officina de Diogo Gomez Loureyto Impressor da Universidade, Coimbra, 1606, f. 14r; Jean-Baptiste CHABOT, „L'autodafé des livres syriaques du Malabar“, în *Florilegium ou recueil de travaux d'érudition dédiés à monsieur le Marquis Melchior de Vogüé à l'occasion du quatre-vingtième anniversaire de sa naissance*, 18 octobre 1909, Imprimerie nationale, Paris, 1909, pp. 620-623. Jonas THALLATH, *The Synod of Diamper (OCA 152)*, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma, 1958, și George NEDUNGATT, *The Synod of Diamper Revisited (Kanonika 9)*, Pontificio Istituto Orientale, Roma, 2021.

¹¹ Numerele din paranteze pătrate indică în studiul de față numărul intrării din ediția: Paul BEDJAN, *Liber Superiorum, seu Historia Monastica, auctore Thoma, episcopo margensi. Liber fundatorum monasteriorum in regno persarum et arabum. Homiliae mar-Narsetis in Joseph. Documenta patrum de quibusdam verae fidei dogmatibus*, Otto Harrassowitz, Leipzig/Paris, 1901.

În timp ce *Lista de la Diamper* conține probabil o recenzie pierdută, dar distinctă, a *Cărții ctitorilor*, tradiția liturgică și imnografică siro-orientală din perioada mongolo-otomană ne oferă cea mai timpurie atestare a formei textuale care ne-a fost transmisă ca fiind *Cartea ctitorilor*. În manuscrisul Cambridge, University Library, Add. 1982 (1697), Anton Pritula a identificat textul Supplement 6 (ff. 233v-240r)¹², care fusese deja legat de *Cartea ctitorilor* de către Jean-Maurice Fiey, cu următoarea descriere:

O prescurtare a *Liber Castitatis*, probabil reflectând o versiune anterioară mai veche a textului, poate fi găsită în unele manuscrise sub forma unui Imn despre Sfinți.¹³

Acest *Imn despre Sfinți* conține un total de 134 de sfinți comemo-rați, fiecare descris în câteva versuri heptasilabice¹⁴. Comparând acest imn cu *Cartea ctitorilor*, lipsesc 11 sfinți (printre care se remarcă în mod deosebit absența lui Ioan de Dailam [117]), dar există alți 5 în plus (între care cei mai importanți sunt Iacob de Nisibe și Mar Mattai, două nume care apar frecvent în imnele siro-occidentale). În ciuda acestor divergențe de conținut, structura și informațiile cuprinse sunt aceleași ca în *Cartea ctitorilor* (deci diferite de *Lista de la Diamper*). Cu toate acestea, ipoteza lui Fiey ca acest *Imn* să reprezinte o formă mai veche a *Cărții ctitorilor* rămâne neclară. Cred că Fiey, găsind aceeași ordine,

¹² ANTON PRITULA, *The Wardā: An East Syriac Hymnological Collection. Study and Critical Edition (Göttinger Orientforschungen, I. Reihe: Syriaca 47)*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2015, p. 79; manuscrisul identificat de Pritula este, în prezent, cel mai vechi martor al acestui imn.

¹³ JEAN-MAURICE FIEY, *Jalons pour une histoire de l'église en Iraq (CSCO 310, Subs. 36)*, Secrétariat du CorpusSCO, Louvain, 1970, p. 18.

¹⁴ *Imnul* identificat ca *Supplement 6* a avut un mare succes în tradiția liturgică siro-orientală și caldeană, regăsindu-se în cel puțin cincizeci de manuscrise, deși, în forma actuală, nu poate fi datat înainte de anul 1697.

și-a dat seama că multe titluri din *Cartea ctitorilor* au o corespondență în versurile din *Imn*. Aluzia implicită în fraza lui Fiey este că, în forma în care ne-a fost transmisă din tradiția manuscrisă, editată de Chabot și Bedjan, *Cartea ctitorilor* este rezultatul inserării unor paragrafe cu scurte descrieri hagiografico-istorice, după numele și ordinea regăsite în *Imn*. Pe de altă parte, împotriva sugestiei lui Fiey, trebuie amintit că drumul ar fi putut fi invers: *Imnul* ar fi putut fi compus prin extragerea unor versuri scurte din *Cartea ctitorilor*.

Principala problemă pentru cei care lucrează la editarea *Cărții ctitorilor* este, prin urmare, datarea acestui material, care pare să fi fost legat de la început de aspecte liturgice și de comemorarea sfinților. Pentru o discuție completă a problemelor legate de natura și datarea acestui text trimitem la viitoarea ediție critică, însoțită de o traducere în limba engleză și comentariu prosopografic.¹⁵

1. Conținutul Cărții ctitorilor

În ciuda problemelor expuse mai sus, *Cartea ctitorilor* este de o importanță capitală pentru cunoașterea literaturii și istoriei monahismului siro-oriental din primul mileniu. Este suficient să spunem că biografiile unor autori fundamentali în istoria literaturii siriace, de la care ne-au rămas corpusuri importante de opere ascetice, supraviețuiesc doar datorită scurtelor intrări dedicate lor din *Cartea ctitorilor*: ne referim la autori precum Sahdona (secolul al VII-lea), Isaac de Ninive (secolul al VII-lea), Ioan de Dalyatha (secolele VII-VIII) și Iosif Hazzaya (secolul al VIII-lea). Tocmai informațiile despre acești patru monahi indică straturi evidente de interpolări și intervenții textuale în *Cartea ctitorilor*, așa cum a ajuns până la noi. Cele patru notițe biografice, în

¹⁵ Ediția critică, care va fi publicată de editura Brill, va fi editată de Carlo E. Buzzzi, Giovanni Gomiero, Christelle Jullien, Florence Jullien și Giorgia Nicosia.

ordinea Isaac-Iosif-Ioan-Sahdona, sunt plasate spre sfârșitul lucrării ([125-128] din 140), iar atunci când sunt comparate cu notițele care le preced și le urmează, acestea prezintă diferențe clare, atât în ceea ce privește detaliile și stilul, cât și în ceea ce privește conținutul. Știm, de altfel, că Sahdona a fost excomunicat în jurul anului 650 de către patriarhul siro-oriental Ișoyhab al III-lea († 659)¹⁶, în timp ce Ioan și Iosif au fost excomunicați în 786/787 de către patriarhul siro-oriental Timotei I († 823)¹⁷. Isaac nu este prezent în condamnarea lui Timotei I, dar știm că Ioan și Iosif se aflau într-o linie de continuitate literară și spirituală cu Isaac; este logic să ne gândim că sinodul lui Timotei I nu putea condamna în mod direct un autor atât de important și de cunoscut precum Isaac (deja tradus în arabă și cunoscut în comunitățile siro-occidentale și melkite în secolele IX-X), dar putea totuși să-i condamne urmașii¹⁸. Condamnarea tacită a scrierilor lui Isaac ne vine de la Toma de Marga, care, în istoria sa despre monahismul siriaco-oriental de după reforma lui Avraam de Kașkar, din secolul al VI-lea până în secolul al IX-lea, trece sistematic sub tăcere numele celui mai cunoscut și mai relevant autor ascetic, care a trăit cu două secole înaintea sa¹⁹. Paolo Bettio a argumentat,

¹⁶ André de HALLEUX, „Martyrios-Sahdona“.

¹⁷ Vittorio BERTI, *Vita e studi di Timoteo I, patriarca cristiano di Baghdad. Ricerche sull'epistolario e sulle fonti contigue* (*Cahiers de Studia Iranica* 41, *Chrétiens en terre d'Iran* 3), Association pour l'avancement des études iraniennes, Paris, 2009, și Vittorio BERTI, „Il telaio del sospetto“.

¹⁸ Paolo BETTIOLO, „Congetture intorno a un'assenza: Tommaso di Marga, Isacco di Ninive e le tensioni interne alla Chiesa siro-occidentale tra VII e IX secolo“, in *De l'antiquité tardive au Moyen Âge. Études de logique aristotélicienne et de philosophie grecque, syriaque, arabe et latine offertes à Henri Hugonnard-Roche*, (ed.). Elisa Coda, Cecilia Martini Bonadeo (*Études musulmanes* 44), Vrin, Paris, 2023, pp. 149–167.

¹⁹ A se vedea traducerea românească în TOMA DE MARGA, *Cartea Stareților. Pateric siriaco* (*Philocalica Syriaca* 6), introducere, traducere și note de Elena Dinu, Ed. Sf. Nectarie, Arad, 2023; despre autor și operă, a se vedea Jean-Maurice FIEY,

pe bună dreptate, că este greu de imaginat că Toma nu i-a cunoscut pe Isaac, Ioan și Iosif, tocmai de aceea tăcerea sa este pe cât de sistematică, pe atât de revelatoare.

Având în vedere aceste date istorice, care trebuie comparate cu diferența stilistică a celor patru intrări din *Cartea ctitorilor*, este greu de imaginat că, în secolul al IX-lea, un episcop siro-oriental s-ar fi putut exprima atât de direct cu privire la autori controversați. Într-adevăr, iată ce ne spune *Cartea ctitorilor* despre condamnările acestor autori:

Despre Isaac

„Deoarece el [Isaac] era din Beth Qatraye, cred că invidia i-a animat pe locuitorii din regiunile interioare (din regiunile Tigrului și Persiei) împotriva lui, aceeași invidie care [i-a animat] împotriva lui Iosif Hazzaya, Ioan din Apamea și Ioan din Dalyatha.“

Despre Iosif

„Cred că patriarhul [Timotei I] a acționat în acest fel [excomunicându-l pe Iosif] din cauza invidiei: Dumnezeu cunoaște adevărul.“

Despre Sahdona

„[Sahdona, excomunicat, a mers să trăiască singur într-o peșteră deasupra Edessei:] se spune că în cele din urmă și-a respins opiniile eretice și s-a convertit [înapoi] la adevăr.“

„Thomas de Marga. Notule de littérature syriaque“, *Le Muséon* 78 (3–4/1965), pp. 361–366, și Giovanni GOMIERO, „Riflessioni ed esperimenti di metodo storiografico nelle opere di Tommaso di Marga: annotazioni sull'utilizzo e sulla traduzione del termine šarba“, *Annali di Scienze Religiose* 17/2024.

Autorul notiței despre Isaac arată că știe de sinodul lui Timotei I și că este împotriva acestei condamnări provocate de invidie. Autorul însuși, la persoana întâi, își arată dezamăgirea, repetată în notița despre Iosif, făcând o legătură clară între Isaac și condamnarea din 786/787. În ceea ce-l privește pe Sahdona, tradiția scrisă este în întregime de origine siro-occidentală, din Edessa, Sinai și Egipt, fiind deja atestată în manuscrisele din secolul al IX-lea²⁰. O poziție blândă este, de asemenea, exprimată cu privire la Sahdona, contrastând în mod clar cu condamnarea atestată în secolul al IX-lea de Toma de Marga. Cu siguranță, alegerea de a-l include pe Sahdona printre sfinții și călugării întemeietori din *Cartea ctitorilor*, dacă ar fi datată în secolul al IX-lea, ar atesta un nivel neașteptat (și puțin plauzibil) de divergență de opinii cu privire la episoade și personalități cruciale în construirea unei ortodoxii siro-orientale.

Cea mai compactă și structurată secțiune, din punct de vedere al conținutului, este cea cuprinsă între numerele 14 (Avraam de Kaşkar) și 59 (Sabrișo de la Beth Qoqa), care consemnează în principal moștenirea lui Avraam și a ucenicilor săi, nucleul întemeietorilor monahismului siro-oriental, subiectul principal al *Cărții ctitorilor*. Și în acesta observăm, printre altele, o interpolare evidentă, intrarea 30, care ar trebui să fie dedicată călugărului Ukama, dar conține în schimb (cu o discrepantă evidentă între titlu și conținut) o secțiune din *Disputa dintre cer și pământ*, un text

²⁰ Cu privire la Sahdona, a se vedea Grigory KESSEL, Karl PINGGÉRA, *A Bibliography of Syriac Ascetic and Mystical Literature (Eastern Christian Studies 11)*, Peeters, Leuven, 2011, pp. 174–179, dar mai ales recentul articol Bishara EBEID, „Christology and Deification in the Church of the East: Mar Gewargis I, His Synod and His Letter to Mina as a Polemic against Martyrius-Sahdona“, în *Cristianesimo nella storia* 38 (3/2017), pp. 729–784.